

**VALUCH TIBOR: "NEM HAGYJUK A TSZ SZERVEZÉST A
VÉLETLENRE..."**
(Kollektivizálás Homokmégyen*1958 – 1961)

Az előkészítés

A több évszázados, mondhatni évezredek beidegződés, a földmagántulajdon viszonyaira alapozott paraszti értékrend nem változik meg egykönnyen. Különösen akkor nem, ha – amint az az 1945-ös földosztás révén történt – még külön megerősítéseket is nyert. Talán ez is magyarázata annak, hogy Homokmégy társadalma hosszú időn keresztül képes volt ellenállni az ötvenes évek első felében lezajlott erőszakos kollektivizálási kísérleteknek. Az agitátorok erejéből csak a 26 kisbirtokos és lumpen családot nagyon rövid ideig tömörítő "Legyőzhetetlen" nevű II. típusú tszcs megszervezésére futotta 1953 tavaszán. A falut komolyabban csak az 1955 márciusát követően kibontakozott újabb kollektivizálási kampány érintette. A járási tanács 1956 elején egyértelműen leszögezte: "Nem arról van szó, hogy az egyéni gazdaságokat pártunk nem segíti. Segíti, azonban ez nem válik nekik úgy hasznukra, mint a termelőszövetkezeteknek. A termelőszövetkezeteket sokkal inkább segítjük, mert a termelőszövetkezetek termelésének növelése olcsóbb. A Központi Vezetőség határozata megszabja azt az időt is, hogy mikorra kívánjuk a mezőgazdaságot kollektivizálni..."¹

A Kalocsai Járás területén ekkor 19 tsz működött 1227 taggal, 8057 khnyi területen. A kollektivizálásnak ez a szakasza már a szervezéssel megbízott apparátus tevékenységét illetően sem volt zökkenőmentes. "Hiba volt járásunk területén, hogy községeinkben nem megfelelően folyt az agitációs munka a termelőszövetkezet fejlesztés érdekében, de ugyanakkor vannak olyan tapasztalataink, hogy egyes tanácstagjaink egyenesen visszahúzódtak attól a munkától, hogy agitáljanak a termelőszövetkezet mellett. /.../Homokmégyen és Szakmáron már az elmúlt év folyamán létre tudtunk volna hozni új termelőszövetkezetet, hogyha megfelelően foglalkoztunk volna a szinpatizáló egyéni dolgozókkal, valamint segítséget nyújtottunk volna, ahhoz, hogy hogyan és miként kell azt megalakítani."²

* Az itt közzétett tanulmány részét alkotja egy nagyobb dolgozatnak, amely a Kalocsától délkeletre fekvő falu 1956 utáni társadalmi változásait kíséri nyomon [V.T.]

A járási tanács határozatát követően a községi tanács is újra foglalkozott a kollektivizálás kérdéseivel. "Községünkben sok becsületes parasztgazda volt a Végrehajtóbizottságnál a tsz felől érdeklődni. Homokmégy belközségben is, Alsómégy szálláson is, Hillye szálláson eddig 26 fő írta alá a belépési nyilatkozatot, ott ami komoly eredmény /.../ A KV határozata értelmében 1960-ig le kell rakni a szocializmus alapjait hazánkban és ennek Homokmégy nem lehet kerékkötője, nincs mire várni, a legkomolyabban hozzá kell látni és komoly termelőszövetkezetet kell létesíteni."³

Az újra megerősödő politikai nyomás rövidesen elérte célját, 1956 tavaszán négy termelőszövetkezet alakult. A rendelkezésre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy ezek a szerveződések mind gazdaságilag, mind pedig társadalmilag igen csekély hatást gyakoroltak a község lakosságára.

1. számú táblázat Az 1956-ban megalakult termelőszövetkezetek néhány fontosabb adata

Név	Földterület /kh/	Az 5 kh-nál kisebb birtokkal rendelkezők száma*	A bevitt legnagyobb földbirtok	Tagok száma
Alkotmány	358 kh 775 öl	19 fő 58,8%	10 kh 717 öl	34 fő
Felszabadulás	197 kh 509 öl	24 fő 80,0 %	12 kh 153 öl	30 fő
XX. Kongresszus	271 kh 955 öl	34 fő 82,6 %	20 kh 633 öl	41 fő
Március 15.	228 kh 884 öl	-	-	-

Forrás: tagosítási jkv. 1956 augusztus 30.

*Az összes tag arányában.

Az ekkor alakult szövetkezetek fontosabb adatait tekintve tehát megalapozott az a vélekedés, hogy ezekbe a közös gazdaságokba nagyon kevesen és elsősorban a paraszti társadalom értékrendjének alsó szintjein elhelyezkedők léptek be. Számukra a tsz bizonyos értelemben a felemelkedés lehetőségét jelentette. A kivételeket képező nagyobb földeket "beadó" gazdák belépését elsősorban a "kulákozás" következményei illetve a beszolgáltatási teher előli menekülés motiválhatta. A gazdaságokban igazán érdemi közös munkára valószínűleg nem kerülhetett sor, mert a bevitt földek szétszórtan, több száz tagban helyezkedtek el és a tervezett tagosítást az 1956 őszi tsz feloszlások miatt nem hajtották végre. A helyi sajtó az aktuálpolitikai követelményeknek

megfelelően erősen idillikus képet rajzolt a Homokmégyi termelészövetkezetről. "A cséplőgép monoton bűgő hangja harsogja túl Jakab elvtársnak a tsz elnökének szavait: – ez az első közös kenyérünk. /.../ jól fizet a búza. Megadja a holdankénti 9–10 mázsát. /.../ A homokmégyi határban lévő Alkotmány termelészövetkezetnek több mint 120 hold gabonája volt. Már kiszámolták, hogy közepes termés estén is 5 kg gabona jut zárszámadáskor egy–egy munkaegységre. Ugy számolnak, hogy egy–egy termelészövetkezeti tagnak általában 5 q gabonával több jut saját szükségletére, mint egy jól gazdálkodó középparasztnak."⁴

1957 folyamán a közös gazdaságok szervezése helyett a megszünt tsz-ek hosszadalmas felszámolási eljárása okozott gondokat a tanácsi apparátusnak. Ezt megelőzően általában egyhangú határozattal kimondták a termelészövetkezet feloszlását. "A homokmégyi XX. Kongresszus Mg. termelészövetkezet képviselőjében a községi tanács elnökénél, a járási földrendezőnél illetve a tagosítás műszaki munkálatait végrehelyítő műszaki szakértőnél megjelentek Varga István tsz-elnök, Balogh Pál és Szabó Elmérné intézőbizottsági tagok és előadják, hogy a megváltozott politikai viszonyokra való tekintettel a tsz tagságának egyhangú hangulata az jelenleg, hogy a zárszámadás megejtése után a tagság teljes létszámmal kilép a termelészövetkezetből és erre való tekintettel a dolgozó parasztsággal való jó viszony és békesség visszaállítása céljából a tsz tagságnak egyhangú kívánságára a homokmégyi XX. kongresszus tagosítási kérelmét visszavonják és kérik a járási Tanács Vb-t, hogy a tsz részére történt tagosítást hatálytalanítsa és a régi állapotot állítsa vissza."⁵

A felszámolási eljárás során, először felszámolási bizottságot alakítottak, majd vagyonelejtárt vettek fel és ennek alapján összeállították az adóslistát. Az egykori tsz tagoktól minden eszközzel, akár a hatalom igénybevételével is igyekeztek behajtani a vélt valós közös vagyont képező tárgyakat és javakat. Ezzel kapcsolatban persze kérdéses, hogy az adósággal terhelt vagyonból mennyit vittek be a gazdák és mennyi volt a megalakulásakor kapott állami segély. Az adóslista összeállításával inkább ez utóbbit akarták lehetőleg maradéktalanul visszaszerezni. A járási tanács már 1956 végén napirendre tűzte a tsz-ek helyzetét, illetve a felszámolási eljárással kapcsolatos kérdéseket. "A termelészövetkezeteknél kint lévő tartozások behajtása érdekében a könyvelők kimentek a tsz-ekhez és leegyeztették a tartozásokat. Nehézségek vannak a homokmégyi tsz-eknél, ahol az elnökök nem ismerik el a tartozást és nem vállalnak felelősséget annak kifizetéséért. /.../ Ugyanezen az ülésen két álláspont fogalmazódott meg a szövetkezet jelenét illetően. A járási tanács elnökhelyettese szerint "ki kell hangsúlyozni, hogy a tsz-ekkel szemben a járási Tanács egységes szilárd álláspontra helyezkedjen. Legfőbb ideje megakadá-

ni az egyéniek részéről a fenyegetőzést a tsz-ekkel szemben. Először nevelő munkát alkalmazunk, de ha kell lépjen közbe a karhatalom is. /../ A másik vélemény szerint "Egyenként külön, külön kellene tárgyalni a tsz-ek helyzetét. Meg kellene ismerni a községekben a hangulatot, és azután határozni. A tsz tagok akarátán múlik, hogy megmaradnak-e a közös gazdálkodásnál vagy sem, mert könnyen hivatkoznak arra, hogy megfélemlítik őket azért oszlanak fel. Ezért kellene a csoporttagok és a falu hangulatába beférkőzni."⁶

A felszámolási munkákkal párhuzamosan a megyei és a járási vezetést továbbra is szorgalmazta a kollektivizálást, bár a "klasszikusan" erőszakos szervezési módszereket némileg korlátozták és a szervezés ütemét is visszafogták. Azt viszont ki kell emelni, hogy a Kádár-kormány 1956 végi, 1957 eleji stabilizációs időszakának kivételével folyamatos volt a kollektivizálási kampány. Ennek előkészítéseként először az 1956 őszi események következményeit igyekeztek felmérni, majd az adódó tanulságok levonása után meghatározták a kollektivizálással összefüggő aktuális feladatokat. A kalocsai járás 28 szövetkezetéből 22 oszlott fel 1956 őszét követően. A felbomlás okait vizsgálva a tanácselnök megállapította: "Elsősorban azok a tsz-ek bomlottak fel, amelyek minden politikai és gazdasági alap nélkül és őszintén meg kell mondani, hogy a terhektől való szabadulás útján jöttek létre. Ilyenek például; a drágszéli Haladás, uszódi Dózsa, hillyei Alkotmány. Ezeknek a tsz-eknek a tagjai zömmében középparasztok voltak és földjük után sok volt az állami iránti tartozásuk. Ezek nem a szövetkezetekben látták boldogulásukat, hanem azt tekintették, hogy hogyan tudnának terheiktől megszabadulni. /../ Ezekben a tsz-ekben sok intrikák voltak. A legkisebb nehézségeket is felnagyították, mindig azt az utat keresték, hogy hogy lehetne megszabadulni a szövetkezettől. /../ Pártunk és Kormányunk állásfoglalása továbbra is a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Annál is inkább, mert a mezőgazdasági termelés nagyarányú fellendítése, csak a nagyüzemi földművelésre való fokozatos áttérés alapján valósulhat meg. Ezért a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése nem öncél, hanem eszköz a szocialista gazdaság alaptörvénye akadálytalan érvényesülésének, a dolgozó nép jóléte növelésének. /../ A mezőgazdaság szocialista átszervezésének vezetője és irányítója, a Párt és a Tanács. Elsősorban a községi Párt és Tanács szerveknek kell gazdáivá válniuk a községekben lévő tsz-eknek. /../ Pártszervezeteknek és tanácsszervejeinknek ellenőrizni kell, hogy a tsz-ek betartják-e a mintaszabályt /..../ mert az elleforradalom alatt a legnagyobb zürzavar volt ezen a téren a tsz tagság részéről. Azok a tsz-ek, amelyek nem tartják be az alapvető irányelveket, hiába is folyamodnak a járási Párt, a járási Tanács, valamint a nemzeti Bankhoz, hitel vagy állami támogatásért, kérésüket nem támogatjuk. "/../ A meglevő

közös gazdaságok megerősítése és a kollektivizálás kiterjesztése végett kiemelték a falvakban végzett politikai munka jelentőségét. "A tsz-ek politikai és gazdasági fejlődéséhez, megszilárdulásához feltétlenül szükséges azonban a tsz-ekben létrehozni a Pártszervezeteket, ahol erre a feltétel megvan. /.../ Meg kell érteni mindenkinek, hogy a tsz mozgalomban a fokozatosság elvét nemcsak óhajtani kell, hanem azt be is kell tartani, úgy, hogy az alacsonyabb típusú szövetkezesek és társulások évről évre nagyobb mértékben teremtsék meg a nagyüzemi gazdálkodás fejlettebb formáira való áttérés fokozatos gazdasági feltételeit." /.../ A tsz-ek és a tszes-k megszilárdítása mellett továbbra is foglalkozni kell a szövetkezesek számszerű növelésével. A számszerű fejlesztést azonban nem oly módon hajtuk végre, mint az előző években, hanem az önkéntesség szigorú betartása alapján..."⁷

A szervezés megkönnyítése végett a homokmégyi tanács számára is megküldték az alapítási és engedélyezési eljárás szabálygyűjteményét. Ebben is határozottan leszögezték, hogy csak a kollektív típusú mezőgazdaság lehet szocialista, de az agitáció során "be kell tartani a lenini elveket és ennek alapján fokozni az állami irányítást és ellenőrzést".⁸

A helyi tanács egyértelmű utasítást kapott arra, hogy gondoskodjon a szocialista tendencia állandó növeléséről. A központi elvonás biztosítása érdekében alétező termelőszövetkezeteknél meghatározták a természetbeni részesedés mértékét, amit a vezetőknek szigorúan a minimális szükségleteket kielégítő szinten kellett tartani. Homokmégyen ezek a tennivalók átmenetileg nem jelentettek reális feladatokat, mert az 1956-os feloszlást követően nem alakult újjá egyetlen termelőszövetkezet sem. Ellenben a nem "kolhoz típusú" /Juhász Pál/ szövetkezés nem volt idegen a helybeli gazdáktól sem. Erre bizonyítékul az 1957 november 15-n megalakított "Szebb és jobb életért" nevű gyümölcsstermelő szakcsoport szolgál. A társulás alapszabályzata szerint a bérbe vett 6. 021 négyszögölnyi területet közös elszámolással, de kiosztásos alapon művelték meg. A következő években még létrejött néhány hasonló jellegű szövetkezés, például a többségben kisgazdákból álló majorána termelő szakcsoport. Ezek célja – a közvetlen termelési előnyök mellett – feltehetően a várható kollektivizálás kivédése lehetett, azzal a szándékkal, hogy a várható kollektivizálási kampány idején ezekből a laza társulásokból szakszövetkezetet alakítsanak.

Az új-rendszer agrárpolitikája 1957 ősztől kezdődően számos elemében visszamerevedett illetve visszavonult az 1956 ősze előtti módszerekhez. "A Párt jelenlegi politikája, segíteni a dolgozó parasztságot és korlátozni a kizsákmányoló rétegeket. A termelőszövetkezeti parasztság osztályhelyzete és öntudatossága között ma még sok esetben tapasztalható ellentmondás van.

Különösen a középparaszt termelőszövetkezeti tagságban él még a káros tendencia a kistulajdonosi gondolkodásmód káros maradványa. Nem kevésbé fontos feladat a kilépett tsz tagokkal való megfelelő bánásmód. Nem szabad mindannyiukat egy kalap alá venni. Általában úgy kell bánni velük mint leendő szövetkezeti tagokkal, akik előbb – utóbb belátják kilépésük helytelenségét. Ne taszítsuk őket magunktól az ellenség karjaiba./.../ A középparasztok hazánkban a dolgozó parasztság legtehetősebb rétege./.../ Időnként bővített újratermeléshez jut és ezzel erősödik a középparaszti gazdaságok kapitalista tendenciája./.../ Világosan meg kell mondani előttük azt is, hogy a nagyüzemi termelés fölénye mellett nincs biztosítva és nem is lesz biztosítva a termelés biztonsága./.../ A Pártnak a szocialista építés szakaszában a középparaszthoz való viszonya döntő jelentőségű. /.../A falusi kizsákmányolók, a kulákok, tőkés vállalkozók, akik jövedelmüket elsősorban kizsákmányolásból és nem saját tisztességes munkájukból szerzik. A családi munkaerőt meghaladó földterülettel rendelkező és kizsákmányolásból élő kulákok száma hazánkban ma már jóval kevesebb./.../ Korábban betöltött szerepénél fogva a parasztságnak ez a rétege nem lehet híve a munkás paraszt hatalomnak és a szocializmus építésének. Súlyos hiba lenne velük szemben az osztálybéke álláspontjára helyezkedni s ennek megfelelően visszaadni földjeiket felszereléseiket, ugyanakkor súlyos hiba lenne ha visszatérnénk az elmúlt években szokásos likvidáló módszerekhez. Tehát a jövőben a kulákokat nem likvidálni, termelésüket megbéniítani, hanem korlátozni kívánjuk. Vagyis nem élezni lell az ellentéteket a kuláksággal, hanem meg kell gátolni e réteg ellenséges tevékenységét. Nem lehet megengedni, hogy bárhol is politikai hatalommal járó tisztséget viseljenek.⁹

Gazdasági téren "1958-tól ismét a parasztságot sújtó árarányok alakultak ki: az úgynevezett üzemi agráröllő 1958-ban már meghaladta a 12, a következő évben megközelítette a 17%-ot, az átlagos agráröllő az előbb említett két évben 9,5 ill. 12% lett..."¹⁰/Az idézet második részének vonatkozó évei: 1957 és 1958 - V.T./ A magángazdaságokat újra hátrányosan érintő intézkedéseket a parasztok csak némi átmenettel, fokozatosan érzékelték. "Akinék földje vót, abból szépen meg lehetett élni./.../ szerződünk abból éltünk. Kezdtünk már tollasodni ilyen kisparasztok, s nem vót kedvünk a termelőszövetkezetbe lépni, mer' nem ismertük."¹¹ A hiányzó kedv, a közös gazdálkodás gondolatának háttérbe szorulása mellett a paraszti társadalom lassú regenerálódása is sürgette az apparátus felkészítését és a lakosság ráhangolását a közelgő "kollektivizálási rohamra". A megyei pártbizottság és a tanács közös ülésen foglalkozott a tsz szervezéssel 1958. június 4-én. Megállapították, hogy "nem tapasztalható tsz ellenes hangulat az egyéni gazdák

körében (...) a kis létszámú tsz-ek gyengén működnek, számuk még nagy, s visszahúzzák a termelőszövetkezeti mozgalmat.(...) azokban a községekben, ahol még közös gazdálkodás nem folyik, igyekezzenek a gazdasági év befejeztével közös gazdaság létrehozására(...) a tsz tagságra támaszkodva készítsék elő az aratást követő időszakban várható nagyobb számszerű fejlesztést..."¹²

A különböző hatalmi politikai szinteken többnyire általános volt a vélekedés, miszerint ennyi "pihentetés" után ki kell használni az erőt, a falvak viszonylag nyugodt politikai hangulatát a széleskörű kollektivizálásra. Ennek érdekében bőségesen ellátták a helyi apparátusokat agitációs instrukciókkal. "Egy két szót szeretnék szólni arról, hogy a mezőgazdaság átszervezése miatt sürgős(...) A mezőgazdaság átszervezésének tényét meg kell érteni a helyi államhatalmi szerveknek is. A tanácstag elvtársak is foglalkozzanak ezzel a ténnyel, hogy a mezőgazdaság átszervezésétől függ, hogy hogyan alakul a lakosság életszínvonala. (...) Tanácstagjaink zömében még nem tudják kellően befolyásolni a községi lakosság politikai hangulatát, főleg a tsz mozgalom népszerűsítését illetően(...) A mezőgazdaság szocialista átszervezése érdekében különös gondot kell fordítani az agitáció megszervezésére. E tekintetben kettős feladat előtt áll az állami apparátus valamint a párt és tömegszervezetek előtt. Egyrészt a tsz tagsággal való foglalkozás(...) másrészt az egyénileg dolgozó parasztok különböző rétegeivel való foglalkozás annak érdekében, hogy minél előbb megértsék a nagyüzemek létrehozásának szükségességét saját jól felfogott érdekükben. Az egyénileg dolgozó parasztok között a tsz fejlesztés érdekében végzett politikai munkát elsősorban a termelőszövetkezetekben lévő kommunistákra valamint fejlettebb tsz tagokra kell bízni és nem utolsó sorban a tanácstagság kommunistáira, vezetőire."¹³

A kalocsai járás területén 1958 nyarán 8 közös gazdaság létezett szemben 118.520 magángazdasággal.* A termelőszövetkezetekből az előirányzatok szerint négyet akartak megerősíteni, egyet felosztatni, kettőt akartak összevonni, egyet pedig távlatilag szándékoztak megszilárdítani.¹⁴ A járási tanács tsz fejlesztési tervében 1959 végéig dolgozták ki előzetesen a szervezés menetét és ütemét. A tsz"mozgalom" támogatásának, jóhírének növelése végett szükségesnek tartották, hogy a nagyüzemi termelés minden fontosabb ágazatban meghaladja az egyéni gazdálkodás termelési színvonalát. Önmagá-

* 1958 novemberében már 17 tsz létezett, 1959 végén pedig 22. A megyében 1958 dec. 31 és 1959 márc. 31 között 54 szövetkezet alakult, a taglétszám 8.000-rel növekedett.

ban azonban ez sem bizonyult vonzósnak az egyéniek számára mert az esetek többségében maguk is látták, hogy a megalakított közös gazdaságok igen nehezen és alacsony jövedelmezőséggel működtek. "Tsz-eink az egyéni parasztok felé ne csak termelésükkel és az életszínvonal emelésével, hanem belső rendjükkel és egyetértésükkel gyakoroljanak vonzó hatást, annál is inkább mivel ezen a téren számos hiba tapasztalható."¹⁵ A szervezetlenség, az alacsony színvonalú munkamorál és a megélhetést is alig biztosító kereseti lehetőségek sokakat távol tartottak a szövetkezetektől.

A községi tanácsokat utasították, hogy készítsenek éves agitációs és szervezési tervet, valamint közölték az ajánlott agitációs formákat (falugyűlés, kisgyűlés, személyes agitálás stb)

Érdekes tény hogy kezdetben még a párttagok egy része sem fogadta egyértelmű helyesléssel az átszervezés újabb ütemét. A községi tanácsok tagjainak akár tetszett, akár nem, 1958 nyarától kezdődően ismét mindennapos feladattá vált az agitáció. Bizonyos, hogy a három szakaszban lebonyolított kollektivizálás 1958 és 1961 között azért (is) lehetett annyira gyors és eredményes – a politikai hatalom számára –, mint amennyire az volt, mert már jól megdolgozott embereket kellett, alaposan megszervezett propaganda-hadjárat keretei között, az erőszakapparátus háttvédjével agitálni. A részlegesen megváltoztatott taktika jegyében Homokmégyen is azokat próbálták megnyerni akik a paraszti társadalomban elfoglalt helyük miatt tekintélynek örvendtek gazdatársaik körében és várhatóan sokan figyeltek véleményükre, lépéseikre. A taktika másik részének értelmében igyekeztek a "legkönnyebb ellenállás" felé haladni, például az "agrárproletár-mentalitásúak" vagy a "lump" rétegek meggyőzésével. "Községünk adottságait figyelembe véve elsősorban Alsó-mégyen foglalkozunk a dolgozó parasztokkal."¹⁶ A falu többi résztelepüléseiről is megállapították, hogy adottak a kollektivizálás feltételei. De "a tsz megvalósulásának elsősorban politikai feltételeit kell megteremtteni. Különösen képpen áll ez Hillye szállás esetében. Ezen szállás összetételében kis- és középparasztokból áll zömében, így a tagok szervezésénél súlypontot kell fordítani e réteg politikai és szakmai tudásának fejlesztésére..."¹⁷ Az előkészítési mechanizmus részeként a községi apparátus előbb felmérte, majd azután 1958 november 14-én már településrészenként jelentette azoknak a gazdáknak a nevét, akik hajlandóságot mutattak a belépésre vagy könnyebben meggyőzhetőknak látszottak.

2. számú táblázat Az 1958-as tsz szimpatizánsok megoszlása a földtulajdon szerint.

Település rész föld- 0 – 11 – 33 – 55 – 10 10 – 20 20 – össz
nélküli kh kh kh kh kh kh kh

Alsómégy 313211213
Homokmégy 3 – 332 – 213

A táblázat alján kitűnik, hogy az alsómégyiek közül kilencen rendelkeztek 5 kh-nál kevesebb földdel, ez a belépéssel rokonszenvezőknek több mint kétharmada. A belközségben ugyanez az arány. Ez alátámasztja azt a feltételezést, hogy elsősorban a földnélküliek, a törpe és kisbirtokos gazdák támogatták a közös gazdálkodás gondolatát. A nagyobb gazdák 20 kh körüli földjeikkel vagy tényleg egyetértettek a szövetkezés elveivel, ami kevésbé valószínű vagy a felhalmozódott adóhátralékek miatt nyilatkoztak kedvezően a tsz mellett, illetve propaganda célokból tüntették fel őket a jelentésben. A negyedik változat szerint a korábbi tapasztalatokból eredő félelmek miatt nyilvánították magukat szimpatizánsnak.

A kollektivizálást megalapozó propaganda, majd később az egész átszervezés alapelvevé a "ne hagyjunk békét a parasztnak" gyakorlat vált. "A mezőgazdaság szocialista átszervezése érdekében állandóan szem előtt tartjuk a község dolgozói között nap mint nap – tehát állandóan – hangsúlyozzuk a nagyüzemi gazdálkodás előnyét és fölényét."¹⁸ A másik gyakran alkalmazott forma az állami pénzekben fenntartott mintagazdaságokba szervezett látogatás volt. "A gazdáknak tetszett a nagyüzemi gazdálkodás, ki is jelenti, hogyha megalakul, akkor belépnek a csoportba, de kezdeményezni egyik sem akar(...) a gyűléseken a szimpatizánsok úgy nyilatkoztak, hogy rövidesen megalakítanak egy termelőszövetkezetet."¹⁹

A községben a kollektivizálás megkezdése előtt, 1958 végén a tanácsi apparátus által készített jelentés szerint, 894* mezőgazdasági keresőt tartottak nyilván. Ezeknek túlnyomó többsége 641 fő (71.7%) régi gazda volt. Viszonylag jól felszerelt gazdaságokkal és ebből adódóan biztos megélhetéssel rendelkeztek. Az új gazdák csoportját 178-an alkották (19.9%). Ők többségükben az 1945-ös földosztáskor szereztek földjeiket. Megélhetésüket már nehezebben

* A különböző források gyakorta eltérő adatokat tartalmaznak, ezért az itt közöltek csak közelítő pontossággal vehetők figyelembe.

A 31. oldalon lévő 2.számú táblázat helyesen:

Az 1958-as tsz szimpatizánsok megoszlása a földtulajdon szerint

Megnevezés	föld- nélk.	0-1	1-3	3-5 ⁰	5-10	10-20	20-	össz.
Alsómégy	3	1	3	2	1	1	2	13
Homokmégy	3	-	3	3	2	-	2	13

voltak képesek biztosítani. A harmadik csoportot a törpebirtokosok jelentették 75 fő (8.4%). Ezek az emberek már rákényszerültek arra, hogy részesmunkavállalással, kishaszonbérlettel, summásként, napszámmal biztosítsák megélhetésüket. Ezt az agrártársadalmi szerkezetet változtatta meg az 1958-1959 fordulóján kiszélesített kollektivizálási kampány.

"Nem hagyjuk a tsz szervezést a véletlenre, csupán az önkéntességre bízva."

A község sajátos települési formája, a szállásrendszer is megnehezítette az agitátorok és a "népnevelők" dolgát, hiszen a belközség és a külterületi településrészek jó félórányi járásra estek egymástól. Ezért rendszerint párhuzamosan alkalmazták az egyéni és a közös agitációt. A számtalan gyűlés ellenére az 1958-as esztendő végéig senkit sem sikerült rávenni a belépésre. A tartózkodás formális indoklása szerint: "félnek attól, hogy olyanok alakítanak termelősövetkezetet, akik rosszul viszonyulnak a munkához."²⁰

Az 1959-es és 60-as esztendő történéseiben központi szerepet játszó kollektivizálás megbolygatta a falusi társadalom nyugalmas hétköznapjait, felkavarta a kedélyeket, feszült hangulatot eredményezett. Ennek következtében a járási tanács részletes hangulatjelentéseket kért a községi tanácsoktól, különös tekintettel a tsz-ekkel és a kollektivizálással kapcsolatos érzelmek és véleménynyilvánításokra vonatkozóan. Homokmégyen – összhangban az országos viszonyokkal – az intenzív agitáció 1959 első napjaiban vette kezdetét. A "megdolgozás" a tanács korábbi megfigyeléseire és jelentéseire alapozva Alsómégyen kezdődött, de párhuzamosan folyt a belközségben és a külterületen Hillyén, Halomban és Mácsán is. A sorozatos, véget nem érő gyűléstetés, a komoly lelki gyötrelmeket okozó egyéni agitáció ezeken a településrészekeken csak lassan örölte fel a gazdák ellenállását. 1959 januárjától kezdődően nem volt olyan hét, amikor ne tartottak volna valamilyen, a kollektívához kötődő összejövetelt. Az agitáció korlátlan kiterjesztése egyidejűleg élte a paraszti társadalom különböző státuszú csoportjainak ellentétét és teremtett sorsközösséget a közöstől való félelem. "Nem hittünk benne, tudja én magam se. Pedig én egy szerencsétlen kubikos ember voltam. Nem hittünk abba, hogy abba szépen lehet élni, nem hittünk abba, hogy többet lehet termelni. Én összintén megmondom nem hittük el."²¹

A községre kirótt terv szerint el kellett érni az 1956 októbere előtti állapotokat, vagyis legalább négy közös gazdaság megszervezését szabták feladatul. Alsómégyen a célratörő agitáció 1959 február 16-án kezdődött. A helyi sajtó szerint "Ötven járási agitátor ment ki három községbe Drágszélre,

Homokmégyre és Dusnokra. A község népevelőivel együtt végzik a felvilágosító munkát."²²

Erőszakos meggyőzésre csak ritkán került sor. "No olyasmi nem vót, mint amit egyes területeken csináltak vad dógokat, hogy fegyverrel, meg egyebekkel noszogatták az embereket. De hát olyan vót, hogy az emberek nem szívesen akarták, elmentek, elbujkáltak, napokig nem is vótak itthon, vót aki betegnek tette magát. Mikor mentek az agitálók nyomás be az ágyba, pipát vett a szájába, hörgött és akkor ezzel birta elugrasztani azokat, hogy milyen beteg. Persze vótak jó önálló kiscgazdák, akik nehezen adták fel önállóságukat./.../ Nagy vót a félelem, hogy jaj mi lesz!/?/.../ Nagyon sokan úgy léptek be, ha az ismerősök beléptek akkor ők is. Akkor aztán az egész folyamat megindult szépen, ha a kulcsembereket meggyőztük. Nem ment könnyen. Például a Fater Józsefnél egy héten keresztül minden este ott vótunk nála. Beszélgettünk, de nem mondtunk neki semmit azt, hogy mit akarunk. Hordta a bort, ittunk, beszélgettünk. Persze ő sejtette, de mink megbeszéltük, hogy nem hozzuk elő. Asszondja úgy tizenegy órakor – hát má' jócskán ittunk – most modjátok mit akartok! – ha má' elgyüttetek. Itt van má' tizenegy óra, de se nem mentek haza, se nem szótok semmit, csak beszélgettünk. – Hát csak elgyüttünk beszélgetni, majd inkább hónap is elgyüvünk. Ez sokkal jobban bosszantotta. S akkor mikor elmentünk úgy négy nap múlva egy este, akkor asszondja: Idefigyeljete, mondok én egyet. Ide azt a papírt, aláírom, ne mászkáljatek má' ide. És utána sokan beléptek, mer' ez egy olyan gazda, olyan nyakas koma vót, hogyha ez belép, akkor nagyon sokan bementek."²³

A gazdák többnyire a passzív ellenállás formáit választották. Formálisan, általánosságban egyetértésüket nyilvánították, de a szervezésben nem működtek közre. "Ki lehetett látni az ablakon, mikor az utcáról kanyarodtak be, má' vót kilógásom a kertön keresztül. No oszt má' amikor láttam, hogy nincs kiút, akkor mondom a főnöknek: aláírom de egy feltétellel – intézzük el a gépálmáson, hogy traktoros legyök." "Én megmodtam nekik, akik engem agitáltak, engem hagyjanak nyugton, mikor én azt látom, hogy lesz belőle valami, én alá fogom írni, de elsőnek én sem fogom aláírni, sem másodikkal."²⁴

Sokáig sikeresen érvényesítették a várakozás taktikáját is. "majd ha a megfelelő emberek belépnek a termelőszövetkezetbe, akkor nem modanak ellene /.../ attól félnek, ha ő lesz az első aláíró hátrányos elbírálásba részesül a többi dolgozó részéről /.../ őszig várni akarnak meg akarják nézni egy tsz működését."²⁵

Az aktív ellenagitálást a kifüggesztett plakátok letépkedése, vagy átrása mellett az un. tsz ellenes agitáció jelentette. Ezért kb. 3–4 embert internáltak

illetve börtönbüntetésre ítélték. A járási vezetők megítélése szerint "az ellenség igen rákapcsolt a rémhírek terjesztésére." Az általános hangulatromlást igyekeztek minden eszközzel megelőzni. "Arra kérem a tanácstag elvtársakat, hogy járjanak nyitott szemmel és ne tűrjék meg, hogy egyes emberek becsmételjék a termelőszövetkezetek vezetőit, a termelőszövetkezetek terméseredményeit. Ezen embereket a tanácstag elvtársak segítsenek leleplezni."²⁶

A tsz-ellenes fellépések megtorlásának – nyilvánvalóan az elrettentés szándékával – a helyi sajtóban is viszonylag nagy nyilvánosságot adtak. Az "agitációs henger" Alsó-mégyen másfél-két hét leforgása alatt sikert eredményezett. A községi vezetés 1959. február 25-i információs jelentésében közölte a járással, hogy Alsó-mégyen 17 család 29 taggal aláírta a belépési nyilatkozatot. Az alakuló ülést március 3-án este tartották meg. Az új szövetkezet fejlődéséről /mennyiségi gyarapodásáról/ havonta adott jelentést a helyi apparátus. Ezeket a beszámolókat gyakran, az elvárásoknak megfelelően kiigazították, mert már azokat is a tavaszi belépők között jegyezték be, akik csak ősszel szándékoztak belépni. Így az alsó-mégyi szövetkezet valójában csak 14 család 16 tagjával alakult meg március 6-án. /Ekkor kapták meg az engedélyt./ Induló földterülete 118 kh-ra terjedt, ebből 63 kh állami tartalékterület volt. A szövetkezet alapítótagjainak nagy része földnélküli volt vagy igen kevés földdel rendelkezett. Az új tsz új lehetőséget biztosított a propagandának is. A kalocsai sajtó 1959 nyarán hírt adott az alsó-mégyiek közös gazdálkodásáról. "A termelőszövetkezeti tagok arról is beszéltek, hogy a kívülállók közül jó néhányan akadnak olyanok, akik gúnyos megjegyzésekkel illetik az új termelőszövetkezeti tagokat. De a tsz tagok az ilyen egyéniek megjegyzéseire nem adnak, mert tudják, hogy eljön az idő, amikor a kívülálló felvételét kéri a tsz-bc."²⁷

A taglétszám és a földterület 1959 őszére már emelkedett. Ekkor 24 család 40 tagja 420 kh-on gazdálkodott. Az első elnök visszaemlékezései szerint - ő egyébként azok közé tartozik, akik korábban is hajlandóságot mutattak a belépésre, annak ellenére, hogy 24 kh földjével a módosabbak közé számított – ebben az időben egy-két gazda, néhány középparaszt, valamint a személyes kapcsolatok révén hozzájuk kötődő kis és törpebirtokosok alkották a tagságot. A továbbra is egyénileg gazdálkodók "nem jó szemmel néztek ránk. Majdnem ki is közösisítették."²⁸

Az induló vagyon az év végére 101.200 Ft-ot tett ki, de ennek ellenére az igaerővel való ellátottság és a technikai felszereltség gyenge volt. Az alsó-mégyi fejlemények – az információs jelentések szerint – helyzetük átgondolására készítettek a gazdákat, bár estenként az erőszakosabb fellépés vagy az erőszakkal való fenyegetés is megtette a hatását. "Az őszi alakulásra a belköz-

ségben is van 16 tag, aki aláírta a belépési nyilatkozatot, az érdeklődés a lakosság körében állandóan napirenden van /.../ vannak akik egy-két évet akarnak várni /.../ Ezzel arra gondolnak, hogy hátha addig megváltozik a rendszer vagy a kormány álláspontja és őnekik nem kell a termelőszövetkezetbe lépni, mivel ahogy mondják a jelenlegi helyzettel meg vannak elégedve, nem kívánják a régi rendszert vissza, de a tsz-be sem kívánkoznak belépni."²⁹

Az év végére, pontosabban 1960 januárjára az egyéni agitációnak, a gazdálkodást mind jobban megnehezítő adózási rendszernek*, a más alternatíva hiányának illetve a közös gazdálkodásnak tett engedmények együttes hatására egyre többen adták fel a magángazdálkodást és így 1960. január 22-én a belközség két termelőszövetkezetében is megtartották az alakuló közgyűlést.* A helyi apparátus négy nappal később megtartott végrehajtó bizottsági ülésén már az agitáció befejeződését nyugtázta. "Mint tudják az elvtársak pártunk és kormányunk politikájának eredményeként községünkben is megvalósult a szocialista nagyüzemi gazdálkodás /.../ a helyi tanács dolgozóira vár az a feladat, hogy részt vegyen a tsz tervének elkészítésében, nyújtson segítséget a termelőszövetkezetek vezetőségének a tavaszi munkák megindításában."³⁰

Ez arra is utal, hogy a nagyüzemi gazdálkodás feltételei közül, sok más mellett a megfelelően képzett szakemberek is hiányoztak, akik a "vezérgazdálkossal" együtt kézbevehették volna az irányítást. A tanácstagok termelőszövetkezetekbe történt kivezénylésével biztosították az államigazgatás felügyeletét, minnek révén egyúttal a szövetkezetek önállóságát is nagymértékben korlátozták. A központi irányítás kiterjesztésével háttérbe szorították a paraszti szakértelmet s ennek hiánya az első évek igen gyenge terméseredményeiben is megmutatkozott. A területi szerveződési elv mellett a paraszti társadalom rétegződése is hozzájárult ahhoz, hogy a község területén 1959-60-ban 7 közös gazdaság szerveződött meg. A falusi társadalmon bellüli vagyoni és tekintélykategóriák meghatározó szerepet játszottak a tsz-ek megszerveződése során a munkarend és a vezető rétegek kialakulásában. "A kulákok nem akartak a kisparasztal dógozni, mer' különbönc tartották magukat egyszer, másodsor meg úk több földet vittek be ugyebár, meg jószágot is. /.../ nagygazda a kisparasztal nem akart egy tsz-be menni. Akkor vót a pártnak egy ilyen politikája, hát akkor menjenek külön."³¹

A kollektivizálás 1960-ban még nem számolta fel teljes mértékben a magángazdálkodást. Az újonan létesített tsz-ek földjeinek táblába tömörítése

* A tsz tagok jövedelemadója 5% volt. "Egyébként az adó az egyénileg dolgozó parasztok adójának csak 60%-a lehet." vb. jkv. 1959.jan.27. H.kit.

végezt nagyszabású földrendezést hajtottak végre. Az ekkor készült nyilván-
tartásban, 1960 április 30-án, 220 egyéni gazda szerepel 666 kh összes
földterülettel. Ugyanezen év őszén már csak 160-an voltak és 633 kh földet
birtokoltak. A birtoknagyság szerinti megoszlásban 32 db 1 kh alatti, 33 db
1–3 kh-as, 53 db 3–5 kh közötti, 14 db 5–8 kh-as, 5 db 10–15 kh közötti, és
2db 15–20 kh-as gazdaság található. Az átszervezés utolsó periódusában,
1960–1961 telén ezeknek a gazdáknak a többségét is – 133-at – bekényszerít-
tek a közösbe. Ahhoz ,hogy valaki a pályáját továbbra is egyéni gazdaként
folytathassa, vagy fölöttébb nagy szívósságra vagy igen jó kapcsolatokra volt
szüksége. A kivülmaradottak csoportját vizsgálva megállapítható, hogy mintegy
háromnegyed részük a középgazdák közé tartozott. Az összes kivülmaradottak
csak kb. egyhatoda szerepelt a korábbi évek kuláklisain. Az egyéni gazdák
fokozatosan veszítettek az agrártermelésben betöltött szerepükből. Bár azok
többsége, aki "maszek paraszt" maradhatott, a hatvanas évek második felében
sem adta fel önállóságát. A kollektivizálást követően nagy erőfeszítések révén,
de többnyire sikerrel tartották meg illetve javították termelésük színvonalát,
amire közvetett bizonyítéku szolgál, hogy a tsz-be lépettek közül sokan
szívesen vállaltak munkát az egyénieknél, mert azok gyakorta magasabb
munkabért fizettek – ami még fontosabb, rögtön az elvégzett munka után –,
mint a szövetkezet munkaegységeiben.

Az 1960-ban megalakult tsz-ek szervezeti rendjének kialakításában igen
fontos tényező volt a korábbi földtulajdon.

3. számú táblázat A földbirtokosok megoszlása szállásonként 1960-ban.

Földbirtok méret	Alsómégy	Homok- mégy	Hillye	Halom	Mácsa	Össze- sen
0–5 kh	103	191	88	51	13	446
5–10 kh	37	72	45	22	12	188
10–15 kh	17	30	14	11	4	75
15–20 kh	10	13	10	7	2	42
20–25 kh	2	10	4	5	2	23
25–30 kh	3	4	5	1	0	13
30 kh fölött	3	5	4	1	0	13

Forrás: Kimutatás a termelőszövetkezetek tagjainak közös használatba
adott ingatlanairól. Belépési állapot 1960. november 15.

Ezekből az adatokból következtetni lehet a kollektivizálás idejének vagyoni viszonyaira. A szállások közül Hillye bizonyosult a legvagyonosabbnak. /Itt voltak a legjobb minőségű földek is./ Bár a belközség vagyoni viszonyai sem voltak sokkal rosszabbak. Ebben az esetben azonban figyelembe kell venni, hogy Hillye lélekszáma csaknem harmada a belközségének. Ezen két település részen volt a legmagasabb a 20 kh-on felüli birtokok száma 19, illetve 13. Az összes bevitt földbirtoknak ez a belközség esetében 5,8%-a, Hillyén pedig 7,65%-a. Ugyanakkor az 5 kh alatti birtokok aránya itt 7%-kal kisebb, az 5-20 kh-as birtokok aránya pedig 5%-kal meghaladta a belközségét.

A frissen megalakult termelőszövetkezetek közötti sorrendet vizsgálva; az 1 tagra eső föld alapján /ha a megmunkálás szempontjai felől közelíték/ az alsómégyi Kossuth tsz helyzete volt a legkedvezőbb és a belközségi Hunyadié a legrosszabb. (Lásd a tanulmány végén a 4. szám táblázatot) A "beadott" földek alapján a hillyei Dózsa, a halomi Rákóczi és a belközségi Hunyadi adottságai, illetve vagyoni szintje volt a legjobb. Ezekben a szövetkezetekben volt a legmagasabb az 5–20 kh közötti és a 20 kh fölötti birtokok aránya. A Petőfi és a Béke tsz alkotta a középmezőnyt, a mácsai Új tavasz és az alsómégyi Kossuth földbirtok alapú vagyoni helyzete tűnik a leggyengébbnek. Nem véletlen, hogy ez utóbbi kettő rövidesen beolvadt más szövetkezetekbe. /Az 1961 végén működő termelőszövetkezetek fontosabb adatait lásd. az 5. számú táblázatban a tanulmány végén./

Az 1961-es év végére területileg és létszámban stabilizálódott gazdaságok egy-egy jobb major adottságaival kerültek egy szintre. Figyelemre méltó a szántó magas aránya – tsz-enként kb. kétharmados –, ami természetesen öröklődött a megelőző időszakból.

A kollektivizálási kampány teljes mérlegét 1961 elején egy rendkívüli tanács ülésen vonták meg. "Ismeretes, hogy a párt központi vezetősége javaslatára a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány állást foglalt a mellett, hogy 1961. március 31-ig az egész ország mezőgazdaságát át kell szervezni./.../ Az 1960-as átszervezési időszakban kint maradt kb. 150 család 430–440 kh földdel és ezek egy része olyan, akivel egy háztartásban élt vagy él az már a termelőszövetkezet tagja volt, vagy most lett tagja, így az átszervezést ezek az állapotok nagyban befolyásolják. Ugyancsak a kint maradtak a legakaratosabb személyek, melyek nemcsak ezen a területen, hanem egyéb területen is nagyon neheznek. Az átszervezés egy-két család kivételével befejeződött. Azonban ezt a munkát a következőkben mindenáron el akarjuk érni, hogy ezek is felsorakozzanak a többi dolgozók mellé. Azokkal a személyekkel, akik egy háztartásban élnek a 19/1959. évi 7. számú trv. erejű rendelet³² alapján a községi tanács összevonást eszközölt. Ugyancsak a tsz-ek is e rendelkezésnek

megfelelően a közgyűléseken egyhangú határozatokkal ezen személyek földtulajdonát tsz használatba veszik./.../ önkéntes földcserét megoldjuk úgy, hogy a tsz-ek egymás mellett lévő földjeikből egymást kártalanítják./.../ A még kint lévő egyéniakkal igyekszünk úgy eljárni, hogy azok földterületei ne hátráltassák a nagyüzemi gazdálkodás kialakítását és menetét."³³

A szervezési periódus lezárulásával a kollektivizálásnak csak az egyik – politikai, ideológiai szempontból fontos – szakasza ért véget. Hátra volt még a tényleges munka és a közös termelés formáinak, szerkezetének és szervezetének kialakítása. Ezzel együtt mégis határhőnek kell tekinteni a kollektivizált mezőgazdaság kereteinek létrejöttét, mert ez által "Végbement – a földterület és a mezőgazdasági termelés egészét tekintve – a munka és az egyéni tulajdon szétválasztása..."³⁴ Ezáltal alapvetően megváltozott a föld érték képző szerepe, minimálisra csökkent a föld magántulajdonának aránya. Gazdasági vonatkozásban az önálló árutermelő kisüzemek többségét olyan mezőgazdasági nagyüzemekbe tömörítették, amelyekben – a kezdeti időszakokban – közvetlenül is érvényesült a tervgazdaság elveire épített állami irányítás.

"...Jelentős előrehaladás történt községünkben a szocializmus építése terén..."
/A tsz-ek gazdálkodása és szerepe a falu életében a hatvanas évek elején./

A tanácsi apparátus tevékenységét az átszervezési kampányt követően a mezőgazdasági nagyüzem direkt irányításának kérdései határozták meg. "A termelészövetkezetek munkájának beindítása lassan célt ért, a legnehezebb az állatok összevitele, vagy az, hogy a termelészövetkezetek elnökei egyáltalán nem állnak hivatásuk magaslatán és nem érznek semmi felelősséget munkájuk elvégzésében."³⁵

Több kérdés vetődött fel egyidejűleg. Például a dokumentumban is említett állatállomány elhelyezésének kérdése. Az előírásokkal ellentétben, a kezdeti években megfelelő istállók híján kintmaradtak a gazdánál vagy egy-egy nagyobb állattartó gazda épületében gyűjtötték össze. Az üzemek szervezetrendszerének kialakítása során ennél sokkal súlyosabban esett latba a vezetés kérdése. Az induló szövetkezetek működőképessége szempontjából különös jelentőséggel bírt a vezetők ki és megválasztása. Az első két típus lehetőség szerint vagy olyan tekintélyes gazdát választottak, aki egy-egy nagycsaládrendszer élén állva az "informális falusi vezetés" soraiba számított, vagy olyat, aki ugyan "agrárproletármentálitása" miatt nem állt köztisztelőben, de megfelelő kapcsolata volt a helyi és a járási vezetéssel, ezáltal lehetősége nyílt arra, hogy az átlagosnál nagyobb kölcsönöket, esetleg vissza nem

térfüggő hitelekkel járjon ki a szövetkezetének. A harmadik – nem kevésbé általános esetben az államigazgatás a sorozatos vezetési válságokat megelőzve tanácsi vagy pártapparátushoz tartozó emberket nevezett ki tsz-ek élére. A megalakulásokat követő esztendőkből Homokmégy két szövetkezetében voltak akut és hosszan tartó vezetési válságok. A helyi veszekedések miatt "engem kirendeltek '60 októberibe' hogy teljhatalommal menjek ki, mert nem ment a vetés meg a betakarítás./.../ Márkus Bálint volt az elnök, de aztán minden nap más vót."³⁶

A másik válság az alsómégyi Kinizsi termelőszövetkezetben zajlott le. "A Kinizsi tsz volt vezetőit a vb. függetlenített irányítói a tsz éléről a tagsággal leváltatták s oda egy kommunista vezető került. A tavaszi nagyon rossz munkamorál a vezetőség új alakulása óta nagyon sokat javult." "Felszólított az akkori tanácselnök, hogy modjak le. Szóltak mások is, hogy ne menjek dolgozni, mert meg akarnak verni, lehetetlenné akartak tenni. Elmentem a tsz-ből is."³⁷

Ez volt az első eset, amikor az "apparátus-élet" beavatkozásának következtében a "gazda-élet" valamely tagja kiszorult a tsz vezetéséből. A későbbiekben a vezetőváltások a tsz egyesítésekhez kötődtek, ekkor már általában sokkal diplomatikusan, díszszünetekkel vagy jól jövedelmező állások osztogatásával igyekeztek kárpótolni az egykori vezetőket. A vezetés tagjainak cselekvési és mozgásterét korlátozta az a mechanizmus, aminek értelmében a tsz-ek irányítását ténylegesen a helyi államapparátus végezte. "Az elkövetkező időben megnövekedő feladatok járnak a termelőszövetkezetek elnökeire, valamint a községi tanácsra, /.../ itt az szükséges, hogy a termelőszövetkezetek gazdasági, valamint az egész község gazdasági kérdéseit./.../ Nem engedhetők meg, hogy egyes termelőszövetkezetek az árutermelési tervet ne a község által megkapott szempontok szerint tervezze meg."³⁸ A községi tanácsok kapták meg annak a jogát, hogy a termelőszövetkezetek hitelkérdéseit megvizsgálják és jóváhagyják. Ebből egyértelműen adódik a következtetés, hogy a termelőszövetkezetek nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is függő helyzetbe kerültek a tanáccsal szemben. Ezt a helyzetet azzal az intézkedéssel is megerősítették, mely szerint egy vb. tagnak állandóan részt kell venni a tsz vezetőségek ülésén, másfelől a tsz vezetők rendszeres beszámolási kötelezettséggel tartoztak a helyi tanácsnak. A kezdeti évek szövetkezeti önállóságának minimum szintjét jelzi, hogy az apparátus még az aratás, a gabona behordás, a szántás és a vetés tervét is részletekbe menően előírta. "A termelőszövetkezetek 1960 évi vetési tervét a községi tanácsok vb-i is tárgyalják meg. Ellenőrzik a tervbe beállított tervszámok realitását, konkrétan ellenőrzik és időnként vb ülésen tárgyalják meg az elfogadott termelési tervek végrehajtásának állását."³⁹

A szoros gazdasági irányítás mellett a politikai irányítási rendszer kiépítésével is erősítették a centralizációt. "Tudomására hozzuk minden termelőszövetkezet elnökének, hogy alakult minden tsz-ben a pártszervezet, ezekkel együtt kell működni minden vezetőségi tagnak még akkor is ha egy kicsit nehezebbre is esik egy-két elvtársnak."⁴⁰

A munka megszervezésére és a racionális üzemszervezet kialakítására törekvő vezetést a szigorúan kötött tervutasítások mellett a tagság nagy részének passzivitása és alacsony munkaintenzitása akadályozta leginkább tevékenységében. "A legnagyobb nehézség: nem voltunk képesek az átszervezés ütemében és mértékének megfelelően átformálni az emberek gondolkodását. Az új tsz tagok zöme csak papíron lett tsz tag, gondolkodását és cselekedeteit illetően azonban még paraszt maradt. /.../ Tapasztalható, hogy egyes tsz-ekben a tagok munkához való viszonya rendkívül rossz. Több helyen nem járnak el rendszeresen a munkába, sőt előfordult olyan is, hogy megtagadták a munkát. Felvilágosító munkával el kell érni, hogy a termelőszövetkezetek tagjai a jövő évi termés, de elsősorban az ideai betakarítás sikere érdekében a még hátrlevő hetekben szorgalmasan dolgozzanak biztosítva ezzel elsősorban a saját maguk megélhetését és boldogulását."⁴¹

Teljesen magától értetődő, hogy a "maga ura parasztok" nehezen adták fel önállóságukat, nehezen fogadták el mások irányítását, a különböző – általuk hátrányosnak tartott – korlátok által szabályozott munkarendet. A kérdés másik oldala az alacsony jövedelmezőségből fakadó létbizonytalansági érzésből vezethető le. Azok a parasztok, akik fáradságos, ám fölöttébb racionálisan szervezett munkával önálló gazdaként, saját birtokukon képesek voltak szerény, de tisztességes létfeltételeket teremteni saját maguk, illetve családjuk számára – az indulás éveiben – gyakorlatilag képtelenek voltak beilleszkedni a tsz-ek által kialakított munkarendbe, az általuk át nem látható, sok vonatkozásban pazarló (pl. munkaerő) munkaszervezetbe, illetve szervezésbe. Másfelől a tsz-ek az akkori gazdasági ügyvitel értelmében az elérhető alacsony jövedelmet roppant bonyolult szisztéma szerint számolták ki és a megélhetés természetes igényeihez képest ritkán osztották ki. Ezért a belépetteknek más, állandóbb és rendszeresebb jövedelem után kellett nézniük. Ezt rendszerint a háztáji gazdaságok révén biztosították. Mégpedig úgy, hogy igyekeztek "fekete háztájit" vagyis minél több földet szerezni, például a családtagok névleges tsz tagsága révén. A nagyobb háztáji viszont több és rendszeresebb munkaerő befektetést kívánt, amit a tagok a tsz-ből való távolmaradással igyekeztek biztosítani. A helyi apparátus, aminek az összeterelet szövetkezetek "életbentartása" volt a feladata, a munkafegyelem problémájává redukálta a fenti kérdéskört. "A fegyelem kérdéseit nem árt, ha egy kicsit

megforgassuk(...) mert ezzel eléggé hibák vannak. Nem kis kérdés az, hogy a munkában való megjelenés nem a legjobb, a munkacsapat vezetőknek nagyon sokat kell csavarogni, hogy egy-egy helyen a munkára elegendő embert tudjanak toborozni. (...) Sok esetben durvák vagyunk a dolgozókkal, nem minden esetben a meggyőzés elvét fogadjuk el, ha valaki nem úgy pattog, akkor a legszivesebben a fegyelmi részt szeretnénk választani, ami nem megfelelő társadalmi helyzetünkben. Most nem arról van szó hogyha hibát követ el, akkor ne büntessük meg, hanem arról, ha olyan hibát követ el, hogy azt meg keljen büntetni, akkor ne legyünk szívbarjosak azt végre is hajtani. (...) Nem szabad olyat megengedni, mint egyes helyeken megnyílvánul, hogy egymással összevesznek a dolgozók, de általában a vezetőséget támadják meg, mert nem úgy van mint ahogy valaki elgondolja. Olyan eset mint Hillye szálláson a levélírástól kezdve az utóbbi eset, amikor tetleges bántalmazásra került sor a könyvelő és a tagok között. Olyan tagokat megfegyelmezni, akik nem akarják a munkát, vagy szemtelenek a vezetőséggel szemben. Helyes volna ha a rendőrhatalomunk is szívügyének venné azt, hogy így nem lehet viselkedni egy tsz tagnak sem, mint egyes esetekben viselkednek. Ugyan az történt meg Halomszálláson is, hogy egyesek túl viszik a szocialista elvet és saját maguk igyekeznek törvényt hozni és ítélkezni is. A rendőrség fékezze meg, nem szabad megengedni azt, hogy a tsz tagok úgy viselkedjenek mint az állat a vezetőjükkel, vagy éppen a rendőrséggel kapcsolatban sem. Nem sokat adunk arra, hogy a vagyon védelem hogyan van végrehajtva. (...) Azonnal meg kell szüntetni azt az állapotot, mely úgy néz ki, hogy egy-egy tsz-ben nem tartották meg a leltározásokat, ugyanis nem is nézték meg, hogy ki mit vitt be, így újból hazahordják és kicserélik. (...) Szerintem a fegyelem meglazulásához vezet az is, hogy a tsz vezetők nem rendszeresen számolnak be a tagoknak és így a bizalom nem nagyon van meg a tagok és a vezetőség között. A rossz szándékú emberekkel másként kell beszélni, a vezetőség hívja be és beszélgessen el velük, ne minden esetben azt várják, hogy a párt vagy a tanács fogja megcsinálni (...) Legyünk meggyőzőek, szerények, lássuk az emberek nehéz körülményeit, hogy még egyik lábuk a szocializmusban, a másik meg a kapitalizmusban lóg.⁴² A megélhetés kényszere által (is) megkövetelt "lógás" mindaddig, amíg ki nem alakították annak legális rendszerét, gyakran eredményezett konfliktusokat a tsz tagok és a vezetőség között. A tartós ellentétek másik típusa – erről már korábban is esett szó – a helyi társadalmon belül eltérő státuszú emberek – helyenként kényszerűségként megélt – egy munkaszervezetbe tömörítéséből adódott. "Mindenki parancsolni akart a Hunyadiba, de dőgozni egyik sem. Akkor vót egy megalkuvó párttitkár, úgy hívták, hogy Bodnár Lajos. Az vót a párttitkár a Hunyadiba, de nagyon megalkudott velük,

mert ő rendőr vót azelőtt. Nem vót paraszt sose nem is értett a mezőgazdasághoz. S akkor a járási pártbizottságnak vót egy határozata, hogy függetleníteni kell a párttitkárokat. (...) felsőbb parancsra áttettek a Hunyadiba függetleníttnek. Szépen szót értettünk a parasztokkal, mer' ismertek. Engöm má' másképp fogadtak, mint a Bodnárt, no de azér' még nem mingyá'. Nem mentek dőgozni, szégyenlettek. A legtöbb nem akart, egyszerűen nem akart dőgozni. Elbújtak a pincébe. Én párttitkár létemre, és nem csak én, a brigádvezetők is jártunk sorban. No gyerünk vetni. Az egyik pincébe' tanátam négy ilyen gazdát. Mongyák mennyek pálinkázni. Megittam. No, mondom – mostmá' mennyünk vetni. Nem csak igyak. Nem. Tovább nem iszunk. Tessék, győjjenek vetni. Azt mondják: ők nem gyűnnek. Buta fejemmel mondom nekik: hát hogy akarnak jövőre kenyeret enni, ha nem gyűnnek vetni. Azt mondják: majd eszünk kiflit. Így ám. No de előbb – utóbb csak ki kellett nekik gyűnni a pincéből.⁴³

További gondot jelentett, hogy a közös munkában a tagságnak csak kisebb hányada vehetett részt aktívan, mert magas –közel 35–40%– volt az inaktív tagok aránya. Az ő belépésüket egyfelől a statisztika kiigazítása, másfelől a családi stratégia kialakítása követelte meg. Így nyílt lehetőség arra, hogy a család munkaképes tagjai, más, biztosabb jövedelmet nyújtó állást keressenek maguknak és a belépett nagyszülők révén még háztáji föld is jutott, ami segítette az önellátást.

A kezdet éveinek alapkérdése volt, miként lehet a falu szövetkezeteit –amelyek járási szinten a leggyengébbek közé tartoztak– valahogyan elindítani a gazdaságosabb és jövedelmezőbb termelés felé. Mivel ebben az időszakban az anyagi érdekelttség és az ösztönzés rendszere –a munkaegység– nem bizonyult kellően hatékonynak és eredményesnek, ezért elővették a korábbi években is gyakorta alkalmazott "büntudatkeltés módszerét". "A Párt Központi Vezetősége a kormány azon van, hogy a termelőszövetkezetek minél jobban megerősödjenek, a tagjaik jobban éljenek és ezen keresztül legyen virágzóbb Magyarország, de Homokmégy termelőszövetkezetei a 10 Ft-os munkaegységértékkel nem ezen az úton haladtak az 1960-as gazdasági évben." Magától értetődően ezért elsősorban a választott vezetőséget és a tagságot tették felelőssé és nem az utasításokat kiadó és közvetítő apparátust. "...a párt és a tanács sok jó dolgot javasolt a termelőszövetkezetek felé, amivel a terméseredményt emelhetnék volna. De nem fogadták mmeg a Rákóczi kivételével. Tehát ez a példa megmutatta, a felsőbb szervek a párt és a tanács nem akar rosszat, amikor valamit javasol, hanem mindig a legjobb szándék vezeti őket."⁴⁴

Az alacsony hatékonyság és a gazdaságtalan termelés további okait keresve a megnövekedett üzem méretekhez szükséges gépek hiányát is meg kell említeni. De nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a társadalomlélektani tényezőt sem, mely az addig önálló birtokok közös tulajdonná válása után a tulajdonosi érzet és a felelősségtudat meggyengülésével a perspektívatlanság érzését keltette az egykor gazda tsz parasztokban.

A megoldási lehetőségek közül a legkézenfekvőbb lehetőségként az anyagi érdekeltség rendszerének kidolgozása kínálkozott. Ezt viszont nem lehetett megvalósítani a "kolhoz – modell" szűkre szabott keretei között. Ha a tsz vezetés jelentősen meg akarta javítani a gazdasági eredményeket, akkor olyan jövedelemérdekeltséget kellett teremteni, amelynek révén egyszerre találta meg a számítását a munkaadó és a munkavállaló. Ezt valósította meg a részes művelés rendszere⁴⁵, ami a 60-as évek közepéig – a legtöbb helyen – a tradicionális paraszti munkát tette a szövetkezeti termelés alapjává. Homokmégyen a másik fontos tényező a "fekete háztájik" hallgatólagos engedélyezése, a harmadik a "korlátozott lopás jogának" (Fekete István) biztosítása volt. Ez utóbbi értelmében mindenki tudta, hogy a faluban az általa elfoglalt helye szerint mennyit vihet el a közösből.

A termelés gazdaságossá tételének további lehetőségeként a még nagyobb üzemegységek kialakítása és az erre alapozott monokultúrás, nagytáblás termelés meghonosítása kínálkozott. Az egyesítést szorgalmazó elképzelések, már a kollektivizálás kezdeti időszakában megfogalmazódtak, a racionálisabb munkaszervezés és a nagyobb volumenű, gyorsabb ütemű fejlesztés ideológiájába burkolva. "A jelenlévők a távlati gazdálkodás szempontjából úgy tartják helyesnek, ha a községben egy közös gazdálkodás alakulna, mert a község területén a szántóföld minősége igen változó, a rét és a legelő túlnyomóan a község határának keleti részén vannak és ezért több termelőszövetkezetet a határon megosztva nem tudnak eredményesen együttgazdálkodni, a szükséges építkezési és egyéb beruházást is könnyebben tudnák megvalósítani, valamint a terület sem olyan nagy, hogy egy gazdaságba ne lehetne összefogni."⁴⁶ Ám az akkori feltételek mellett korántsem látszott biztosítottnak, hogy az így létrehozott gazdasági egységek valóban annyira gazdaságossá és életképessé tudnak válni, mint ahogyan azt a centralizációtól remélték. A homokmégyi szövetkezetek esetében az egyesítgetések már a kollektivizálási kampány idején megkezdődtek. 1960–1961 az alsómégyi Petőfi tsz olvasztotta magába a kisebb és gazdaságilag is gyengébb Kossuth – ot, a másik alsómégyi gazdaságot. Ugyanez játszódott le a mácsai Új tavasz esetében. Ezt a "törpe" szövetkezetet a halomi Rákóczi nyerte el. Ezzel az összevonások átmenetileg lezárultak. Három év múlva, 1964-ben került sor újabb egyesítésre. Heves

viták után a Halom szállási Rákóczi beolvadt a belközségi Béke tsz-be. E manőverek révén a kezdeti 7 közös gazdaságból négy maradt, amelyek 1969 január elsejével, erőteljes járási és megyei nyomásra egyesültek. Az egyesítést előkészítő tárgyalásokon mind a négy szövetkezet vezetője az önállóság fenntartása mellett szavazott ugyan, de ez a döntést nem befolyásolta. A gazdasági kibontakozás harmadik lehetőségét a magas fokú belterjesség, az intenzív, kertészeti jellegű gazdálkodás gyakorlatának kialakítása hordozhatta volna. Ennek azonban – a természeti adottságok mellett – elsősorban a termelési hagyományok nem kedveztek. Arról nem is beszélve, hogy ez ellentmondott volna a mamut gazdaságok létrehozását célul tűző "nagyábrálás ideológiájának". A hatvanas évek során a község termelőszövetkezetei gyenge eredménnyel, rendszerint mérleghiányosan gazdálkodtak. Létezésüket gyakran csak állami kölcsönökből és támogatásokból tudták biztosítani. Az indulás nehézségeit – ha csökkenő mértékben is –, de magukkal hordozták az 1968–69-es egyesítésig és azt követően is. Ebből a kedvezőtlen gazdasági helyzetből következően a "szegény" tsz-ek sem a falu fejlesztésében, sem irányításában nem tudtak hatékonyan részt venni. Így a település továbbra is "leértékelt vidék, gyarmatosított falu" /Elck István/ maradt. A községi tanács 1961 végén egészen másként értékelte az akkori helyzetet és a várható jövőt. "A községi tanács és a vb. általában eredményesen hajtotta végre az MSZMP Központi Bizottsága, a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány, valamint a felsőbb szervek határozatait, melynek nyomán jelentős előrehaladás történt községünkben a szocializmus építése terén."⁴⁷

4. sz. táblázat A tsz-tagok vagyoni rétegződése a bevitt földbirtok szerint abszolút számokban és %-ban

Tsz-ek neve és helye	0-5 kh	5-10 kh	10-15 kh	15-20 kh	20-25 kh	25-30 kh	30 kh fölött	tag-létsz.	Összes terület
Petőfi	32 fő	16 fő	10 fő	6 fő	2 fő	3 fő	1 fő	70 fő	683 kh
Alsómégy	/45,7/	/22,9/	/14,3/	/8,6/	/2,8/	/4,3/	/1,4/		
Kossuth	71 fő	21 fő	7 fő	4 fő	0	0	2 fő	105 fő	651 kh 1278 öi
Alsómégy	/67,6/	/20,0/	/5,0/	/3,82/			/1,91/		
Hunyadi	68 fő	27 fő	24 fő	7 fő	8 fő	2 fő	4 fő	140 fő	1370 kh 361 öi
Homokmégy	/48,6/	/19,3/	/14,15/	/5,0/	/5,7/	/1,4/	/2,85/		
Béke	123 fő	45 fő	6 fő	6 fő	2 fő	2 fő	1 fő	185 fő	1490 kh 338 öi
Homokmégy	/66,5/	/24,3/	/3,25/	/1,1/	/1,1/	/0,5/	/0,5/		
Dózsa	88 fő	45 fő	14 fő	10 fő	4 fő	5 fő	4 fő	170 fő	1383 kh 1439 öi
Hillye	/51,8/	/26,5/	/8,2/	/5,9/	/2,3/	/2,9/	/2,3/		
Rákóczi	51 fő	22 fő	11 fő	7 fő	5 fő	1 fő	1 fő	98 fő	777 kh 700 öi
Halom	/52,0/	/22,4/	/11,3/	/7,1/	/5,2/	/1,0/	/1,0/		
Új tavasz	13 fő	12 fő	4 fő	2 fő	2 fő	0	0	33 fő	264 kh 564 öi
Mácsa	/39,4/	/36,4/	/12,2/	/6,0/	/6,0/				
Összesen:	446 fő	188 fő	76 fő	12 fő	23 fő	13 fő	13 fő	801 fő	6618 kh 4680 öi

5. sz. táblázat

Az 1961 végén működő tsz-ek néhány fontosabb adata

Székhely első elnök és földje	tsz. neve	tagok száma száma fő	1 tagra eső ter. kh	összes terület kh	ebből: szántó kh
Hillye Márkus Bálint /1488 öl/	Dózsa	200	6,99	1399	1183
Homokméggy Ágas Ferenc /18 kh 582 öl/	Hunyadi	178	7,75	1380	920
Homokméggy Kazár József /4 kh 1421 öl/	Béke	236	5,81	1372	1019
Halom* Ág József /4 kh 1409 öl/	Rákóczi	192	5,70	1100	924
Alsóméggy** Merk Lajos /24 kh 1339 öl/	Kinizsi	24	5,53	1357	1048
ÖSSZESÍTÉS:		1051	6,35	6608	5094

Forrás: Beszámoló az 1961. évi dec. 30-án tartandó Tü-re. Merk Lajos közlése.

Kimutatás a tsz-tagok közös használatba adott ingatlanairól.

Belépesi állapot, 1960. nov. 15.

* A halomi tsz adatai az egyesülést követő időből származnak, ui. 1961-ben ide olvadt be a mácsai Új tavasz szövetkezet.

** Alsóméggyen egy ideig két tsz létezett, 1960-as zárszámadást követően egyesültek

Jegyzetek

A dokumentum jellegű részleteket betűhíven közlöm, csak az előforduló személyneveket változtattam meg.

1. Kalocsai Járási Tanács 1956. január 5.-i ülésének jegyzőkönyve, Tóth Menyhért felszólalása. Bács-Kiskun megyei Levéltár, a Kalocsai Járási Tanács iratai.
2. Uo.
3. vb. jkv. Homokmégy 1956. jan. 9. BkmL. Homokmégy község iratai.
4. Néptűjság. 1956. aug. 7. 1. old.
5. Jegyzőkönyv. Készült 1956. október 26-án Homokmégy Község Tanácsházán a homokmégyi xx. kongresszus Mezőgazdasági Termelőszövetkezet kérelme tárgyában. BkmL.
6. Kalocsai Járási Tanács végrehajtó bizottságának jegyzőkönyve 1956. dec. 19. Szilágyi Márton, Kovács Mátyás, Farkas János hozzászólása. BkmL.
7. Kalocsai Járási Tanács vb. jkv. 1957. július 5. A járási tanácselnök beszámolója. BkmL.
8. Részletesen lásd a Földművelésügyi Minisztérium utasítása 22/B/1957. sz. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek engedélyezéséről. Másolat. 1957. május 7. Homokmégy községi irattár. / a továbbiakban – H.kit.
9. Kalocsai Járási Tanács ülésének / a továbbiakban – Kal. jár. tü. jkv. / jegyzőkönyve 1957. szeptember 30. A Mezőgazdasági osztály vezetőjének beszámolója. BkmL.
10. Lásd Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története I. köt. 364. old.
11. Balog G. Lajos közlése. Az interjút készítette: Farkas Attila
12. A 3004. sz. kormányrendelet végrehajtása. isz: 46/1958. Megyei leirat H.kit.
13. Kal. jár. tü. jkv. 1958. július 18. Tóth Menyhért tanácselnök hozzászólása, valamint beszámoló a tsz-ek helyzetéről. BkmL.
14. MSZMP megyei vb. határozat kivonata. 1958. június 30. isz: 007/1958. Szigorúan titkos! H.kit.
15. A járási tanács és a párt vb. határozatának kivonata 1958. szept. 8. H.kit.
16. Az MSZMP községi és a tanács vb. együttes végrehajtási terve a tsz-ekkel kapcsolatban az 1958–59-es gazdasági évben. 1958. szept. 8. H.kit.
17. Uo.
18. Az 1959. évi tsz fejlesztési terv megküldése. isz: 817/1958. nov. 14. H.kit.
19. Beszámoló Homokmégy vb. 1958. éves tsz fejlesztési tervéről és a 3004/1958. sz. Korm. hat. végrehajtásáról 1959. jan. 9. H.kit.

20. Uo.
21. Balog G. Lajos közlése.
22. Heti információ 1959. febr. 17. H.kit. és a Kalocsa és vidéke 1959. febr. 18.
23. Györfi István közlése. Az interjút készítette: Kiss József és Valuch Tibor.
24. Tamás Gergely közlése. Az interjút készítette: Kiss JÓzsef és Valuch Tibor. Továbbá Gyuró László közlése. Az interjút készítette: Sombor Judit, Kiss József és Madarász Imre.
25. Heti Információ 1959. febr. 12. H.kit.
26. Kal. jár. tü. jkv. 1959. okt. 30. Tóth Menyhért és Kovács Mátyás hozzászólása. Bkml.
27. Kalocsa és vidéke 1959. május 29.
28. Merk Lajos közlése. Az interjút készítette: Juhász Pál, Jankó Attila és Valuch Tibor.
29. Heti információ 1959. márc. 24. H.kit.
30. vb. jkv. 1960. január 26. H.kit.
31. Balog G. Lajos közlése.
32. Az Elnöki Tanács 1959. évi 7. sz. trv. erejű rendelete szerint: "A tag köteles a saját valamint a vele közös háztartásban élő családtagok tulajdonában, haszonélvezetében, haszonbérletében vagy bármilyen más jogcím alapján használatban lévő összes földet – ideértve a legelő és az erdőille-
tőséget is – a termelőszövetkezet közös használatába adni, kivéve a törvényesen visszatartható háztáji földet. /2/ A beviteli kötelezettség arra a földre is kiterjed, amelyet a tag vagy a vele közös háztartásban élő családtag a termelőszövetkezetbe történt belépés után tulajdon vagy haszonélvezeti jog címén szerez." Magyar Közlöny 1959/29. sz. 194. old.
33. tü. jkv. 1961. febr. 19. Györfi István beszámolója. H.kit.
34. Donáth Ferenc: Reform és forradalom 171. old. Bp. Akadémiai. 1977.
35. vb.k jkv. 1960. márc. 8. H.kit.
36. Györfi István közlése.
37. vb. jkv. 1961. augusztus 22. H.kit. és Merk Lajos közlése.
38. vb. jkv. 1960. márc. 8. H.kit.
39. Megyei vb. határozat ismertetése. isz: 108 – 11/1960. május 18. H.kit.
40. vb. jkv. 1960. márc. 8. H.kit.
41. Kal. jár. tü. jkv. 1961. okt. 20. A Mezőgazdasági Osztály vezetőjének beszámolója és határozati javaslat a tanácsülésre. Bkml.
42. vb. jkv. 1960. szept. 20. H.kit.
43. Balog G. Lajos közlése.
44. vb. jkv. az 1961 febr. 18-i rendkívüli ülésről. A vb elnök beszámolója. H.kit.

45. Részletesen lásd Donáth Ferenc: A korszerű szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek kialakítása 1962–67. Agrártörténeti Szemle 1977/1–2 sz. 104–143. old.
46. Homokmégy temelőszövetkezeti nagyüzemi gazdaságainak és majorjainak tervezése. jkv. 1961. május 10. H.kit.
47. Beszámoló az 1961. október 29-i tü. – re. H.kit